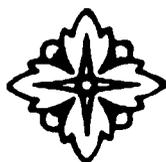

*Бирлашган Миллатлар
Ташкилоти аъзоси – озод
Ўзбекистон учун битдим.*

МУАЛЛИФ

ОТАМДАН ҚОЛГАН ДАЛАЛАР

БИРИНЧИ БОБ

1

Мен фарғоначи Жамолиддин кетмон набираси бўламан.

2

Бобомиз ҳовлиси Фарғонада бўлади.
Даласи Фарғона адоғида бўлади.
Бобомиз даласи олдидан бир ариқ сув оқади.
Сув гавҳар зилол-гавҳар зилол сув бўлади.
Сув эгилмиш толлар мажнун-мажнун солланади.
Ариқ ўнгида шаҳардан келажак йўл бўлади.
Йўл ариқ ёкалаб ўтади. Йўл мажнунтол соялаб ўтади.

Бобомиз ана шу йўлдан сахар-сахар далалайди.
Толга хуржун илади. Тахорат олади. Қиблалатиб белбоғ ёяди.

Чўлпон юлдуз пойида кулок коқади. Чўлпон юлдуз пойида сажда этади.

3

Бобомизда нима бўлади – кетмон бўлади.
Кетмон эмас – бир балон бад бўлади!
– Жамолиддинни кетмони даласидай келади! – дейди эл.

Эл қаерда қандай улкан нима кўрса бўлди – бобомиз кетмонига нисбат беради.

– Ол-а, Жамолиддинни кетмонидай келади-я! – дейди эл.

4

Бобомиз урмиш кетмонни ўзидан ўзга ердан тортиб ололмайди.

Бобомиз калима қайтариб-қайтариб кетмон чопади.
Худони ёдлаб-ёдлаб кетмон чопади. Худого шукрона айтиб-айтиб кетмон чопади.

Йўлдан ўтгич-кетгичлар бобомизга ҳорманг, этади.
Бобомиз йўлга қиё-да бокмайди. Даладан бош кўтармайин бор бўлинг, этади.

Шу боис, йўлдан ким ўтади-ким кетади — билмай-ди. Билгиси-да келмайди. Ким бўлса-да — бир мўмин, мусулмон-да, дейди.

5

Саратон жингиртоб-жингиртоб куйдирмиш бир маҳал йўлдан ажабтовур овозлар эшитилади.

Ажабтовур овозлар ўз йўлида кета беради. Бир оғиз хорманг, этмайди.

Шунда, бобомиз кетмонни ер ботиради. Энгашмиш кўйи тиззаларига кафт тирайди. Ер остидан йўлга кўз ташлайди.

Бобомиз кўзимга тер томди-ёв, дея ўйлайди. Кўли юзи билан кўзларини артади.

Бобомиз бошкатдан қарайди.

Во дариго, шу кўринмиш ажина бўлдимиз? Ха, йўғ-а! Умри шу далада ўтди — бир нима-да кўрмади.

Ё, шу кўринмиш туш бўлдимиз? Ха, йўғ-а! Ўлик-тирик сергак вақт-а!

Мусичалар узиб-узиб ку-кулайди.

Кун ёнади.

Саратон сап-сарик товланади.

Ўткинчи балолар саратондай сап-сарик бўлади.

Саратон балолардан сарик бўлади, балолар саратондан-да сарик бўлади.

Бобомиз қад ростлаб қарайди. Йўлга бетма-бет бўлиб қарайди. Ўнг кафтини қоши узра соябон килиб қарайди.

Бобомиз пичир-пичир калима қайтаради. Кетмонини елка ола-ола қадамлайди.

Ариқ лабида ювиниб-чайинади. Хуржунидан тушлигини олади. Ариқ бўйида ёяди.

Бобомиз чордона қуриб ўтиради. Ариққа нон ботириб-нон ботириб тушлик қилади. Ариқдан қўшховучлаб-қўшховучлаб сув олиб тушлик қилади.

6

Кун қиёмдан-қиём бўлади.

Йўлдан Салоҳиддин бўйрачи ўтади.

Бобомиз бўйрачини гапга солади.

— Сиздан олдин ашиёққа бир бало ўтди, — дейди бобомиз.

Салоҳиддин бўйрачи ариқ ўнгида оёқ илади.

— Ажина бўлиб ажина бўлмади, одам бўлиб одам бўлмади, — дейди бобомиз.

Бўйрачи ариқ бўйида соялайди. Бобомиз билан муқобил бўлади.

— Кўрдим, Кетмон, кўрдим, — дейди бўйрачи. — Ўзимни йўлдан четга олиб турдим.

— Нега-нега?

— Ғайридинлар билан йўлим бир бўлмасин, дедим-да.

— Бизнинг кўчамизда ғайридинлар... еб юрибдими?

— Э-э, Кетмон, Кетмон. Сенга кетмон бўлса бўлди. Сен ҳам одамдай бўлиб, кетмондан бош кўтарсанг экан, дунёдан хабардор бўлсанг.

— Мана, кетмондан бошимни олиб ўтирибман.

— Қорнинг очгандир-да. Бўлмаса, кетмондан бош кўтарармидинг.

Салоҳиддин бўйрачи шундай дея, йўл бош-адоғига қараб олади. Бобомиз олдига лик этиб сапчиб ўтади. Бобомиз қабатига чўқади. Бобомиз билан елкама-елка бўлади.

— Фарғонага Оқпошшо келди, — дея пичирлайди.

— Муллалар Оқпошшо бизни ололмайди, деятиб эди-ю?

— Олибди-да.

— Кўқондан Олимқули лашкарбоши Чимканга лашкар тортиб кетибди, деятиб эди-ю?

— Олибди, олибди. Ололмас экан-у, Бухоро амири Музаффархон ўтириб кўйибди. Олимқули лашкарбоши Чимканда Оқпошшо елкасини ерга теккизибди. Оқпошшолиларни битта кўймай қиличдан ўтказмоқчи бўлиб турса, Музаффархон бизнинг Кўқонга дафъа қилибди.

— Бўламан дегич эл, бир-бирини ботирим дейди, бўлмайман дегич эл, бир-бирини этини ейди.

— Олимқули лашкарбоши ғазот майдонини ташлаб, ўзимизнинг Кўқонни ўзимизнинг Бухоро амиридан мудофаалаш учун қайтиб келибди. Оқпошшо бундан фойдаланибди. Чалажон оқ лашкарлар тағип дафъа қилибди. Олдин Чимканни олибди, кейин Тошканни олибди.

— Ҳа, тавқи лаънатлар! Тошканниям олибдими-а?

— Олибди, Тошканниям олибди, Саидазимбой дегич савдогар бой Оқпошшога Тошканни сотибди. Тошканда Кайковус дегич улкан бир ариқ бор экан, Тошканда ёлғиз ана шу Кайковусдан сувлар экан. Саидазимбой

Оқпошшога ана шу Кайковусни чиппа бўғиб, Чирчикқа буриб юборишни маслаҳат берибди. Оқпошшо Саидазимбой гапи билан Кайковусни чаппа қайириб, Чирчикқа оқизибди. Ана шундан Тошкан қирқ икки кеча-кундуз сувсиз қолибди. Халқ холдан тойиб, Тошканни мудофаа қилолмай қолибди. Оқпошшо саҳарлайн Тошканни босибди.

– Ила-била, Қўқонгача келибдими-а?

– Тошкан билан Қўқон ораси икки кош оралиғидай келади. Етиб келади-да. Ўзимизнинг Қўқон хонш хе йўқ, бе йўқ, шаҳар дарвозасини очиб берибди. Марҳамати учун Оқпошшодан «Аслзода» фахрия унвони олибди, нишон олибди...

Бобомиз чапараста-чапараста сўқади:

– Хе, эна...!

7

Худо бермиш кун бўлади – йўлда Окподшо бўлади.

Бобомиз Окподшога кет буриб кетмон чопади. Бобомиз Окподшога терс бўлиб кетмон чопади.

Бобомиз Окподшо бетини кўрмайин-да, куймайин-да, дейди.

Окподшо арава миниб ўтади. Окподшо соз чалиб ўтади. Окподшо ашула айтиб ўтади. Окподшо хуштак чалиб ўтади.

Бобомиз шунда-да Окподшо бетига қайрилиб қарамайди. Энкаймиш кўйи бутлари орасидан мўралайди.

Окподшо оёқлари осмонда бўлиб кўринади, бошлари ерда бўлиб кўринади.

Окподшо олабўжи бўлиб кўринади!

Бобомиз тушликда-да Окподшога кет буриб ўтиради.

Даласига юз солиб-юз солиб тушлик қилади.

Окподшолик арава ариқ ёқасида оёқ илади.

Аравадан тап-тап Окподшо тушади.

Бобомиз Окподшо тарафга кўз кирида қарайди. Шунда ажаб синоат кўради.

Бир жуфт оқбадан-оқбадан олабўжи дала оралай боради. Олдин-кетин боради. Ғоз-ғоз боради.

Оқбадан олабўжилар боради-боради – дала киндигида оёқ илади. Ғоз туради-туради – узала тушиб ётиб олади.

Бобомиз кўзларини юмиб-очиб қарайди. Бобомиз кўзларини пирпиратиб қарайди.

– Ё, тавба-а! – дейди.

Бобомиз оҳиста-оҳиста тўркалади. Кетмонини елка олади. Сўкмоқ бўйлаб боради.

Бобомиз бир қапа жойни кафтдай поллаб эди. Тупроғини кафтларида эзиб-эзиб майдалаб эди. Кепакдай-кепакдай мулойимлаб эди. Кепак тупроққа дон сепиб-сепиб ташлаб эди. Чумчук териб кетмасин дея, кепак тупроқ узра ун мисол тупроқ сепиб-сепиб қўйиб эди.

Ана шу кепак тупроқда, ана шу ун тупроқда, бир жуфт Окподшо ялпайиб-ялпайиб ётади!

Окподшо кип-яланғоч ётади! Окподшо опадан энди туғилмишдай ётади!

Эркакзот Окподшода ақалли бир энлик лунги бўлмайти.

Аёлзот Окподшо маммалари осма қовундай-осма қовундай осилиб ётади.

Бобомиз билаклари билан бетларини бекитади.

– Ийя-ийя! – деб чаппа бурилади.

Окподшолар ана шунда калла кўтариб қарайди. Ёнбош ётиб қарайди. Кўз қисиб қарайди. Эркакзот Окподшо кафтида тупроқ ўйнайди.

– Тупроғингни биз учун мулойимлаб қўйибсан, миннатдорчилик билдирамыз, – дейди.

– Юриб-юриб, охири сенинг тупроғингни танладик. Бахтинг бор экан, – дейди аёлзот Окподшо.

– Ўзиям бизбоп тупроқ бўлибди-да.

– Ана энди, қуёшда мазза қилиб тобланиб ётамыз.

– Нима учун юзингни яширасан? Сен ҳам қуёшда тоблан.

Бобомиз шу зайли лўкиллаб-лўкиллаб қайта беради.

Бобомиз ариқ лабида музтар бўлиб-музтар бўлиб ўтиради. Бетларини чангаллаб-чангаллаб ўтиради.

Бобомиз нима кўрди, қачон кўрди – ақли-да бовар этмайди.

Окподшолар жойидан жилади. Далани қоқ оралаб келади. Ўзларини сувга ташлайди.

Окподшолар сув шалолатиб-сув шалолатиб чўмилади.

Окподшолар бобомизга таклидан билаклари билан бетларини бекитади.

– Ийя-ийя! – дея, бобомизни майна этиб-этиб сув ғарқоб бўлади.

– Ийя-ийя! – дея, хохолашиб-хохолашиб сув ғарқоб бўлади.

Оқподшолар қийкириб-қийкириб чўмилади.
Толларда тушламиш чумчуқлар гурр-гурр учади.
Гавҳар сув бўтана бўлади.

8

Шу-шу бўлади – бобомиз даласи юзини қайтиб кўр-мас бўлади.

– Токка кетаман, – дейди бобомиз. – Тоғдан ер оламан.

– Тоғ олис-да, – дея минғиллайди момомиз.

– Олис бўлса бўлар. Ана, тоғдан ер олиб ишляптилар. Ўлиб қолмаяптилар.

– Энди дейман-да, олисни шўрвасидан яқинни ёвғони, дейман-да.

– Даламда мусулмон оёқ босар ер қолмади. Даламда дехкон оёқ босар ер қолмади. Бўлди, энди қайтиб оёқ босмайман.

– Далада нима айб.

– Кофир юмалаб ётар далада файз қоладими?

Момомиз қувватламиш бўлиб бош ирғайди.

– Танасида мана мунча либоси бўлса, ўлсин агар! – дейди бобомиз. – Бир жойлари даламда мана бундай диркиллаб турибди!

Момомиз оғзини ушлаб-ушлаб кулади.

– Бир ётса, ётибди-да.

– Бўлди, энди у даладан барака кўтарилди.

– Босиб-босиб сувланг. Сув нималарни ювмайди.

– Сув? Сув қолдимми! Оқ тўнғиздай ариқ ағнай бериб, сувни-да ҳаромлади! Ит-да ариқ лабидан ялаб-ялаб сув ичади! Оқпошшо бўлса, оқ тўнғиздай ариқ ағнади!

Момомиз гап билан андармон бўлиб билмайди. Кўйлак этаклари йиғилади-йиғилади – тиззалаб боради. Тағин йиғилади-йиғилади – тиззадан сонлаб-сонлаб боради.

Момомиз лозим улоғлари намоиш бўлади. Бобомиз бўш пиёлани зарда билан тўнтариб ташлайди. Лик этиб жойидан туради.

– Этагингизни ёпсангиз бўлмайдимми? – дея ўшқиради. – Нима, Оқпошшомидингиз?

9

Бобомиз тоғлаб боролмай қолади.

Хуфтон вақти-хуфтон вақти гузардан аччик-аччик бақир-чақир келади.

Бобомиз нима гап, дея чопқиллаб-чопқиллаб боради.

Гузар олатўполон бўлади. Гузар олатасир бўлади.

— Ғазот, ғазот!

— Мухораба, мухораба!

Бобомиз ўз дардини ўзи туяди. Бобомиз ўз куйигини ўзи туяди.

Ған йўк, сўз йўк — кинидан пичоғини олади.

Биров пичоқ олади. Биров таёқ олади. Биров тош олади.

Эл оққалтак-қоракалтак бўлади.

Эл мулла Намозни оппоқ кигиз солади. Кигиз тўрт бурчидан олади.

Эл кигиз кўтариб-кўтариб такбир айтади. Эл кигиз кўтариб-кўтариб зикри самоъ айтади.

Эл ушбу кигиздайин оппоқ от етаклаб келади.

Эл мулла Намозни ана шу оппоқ кигиздан ана шу оппоқ отга миндиради.

— Пирим, йўл бошласинлар! — дейди.

Мулла Намоз оқ отда кафт очади.

Эл ёппа барака омин қилади.

Мулла Намоз оқ отда йўл олади.

Эл кўтарилади. Эл оқ отлиқ кетидан йўл олади.

Йўлда ушоқдай Ибодин соков қатик сотади. Элга кадида қатик тутади. «Ап-ап-ап», дейди.

«Қатикдан ичиб кетинглар, қатикдан», демоқчи бўлади.

Алвир-шалвир Ибодин соков Хаётхон дегич момонинг ёлғиз ўғли бўлади. Туғма соков Ибодин илжайиб-илжайиб юради. Бакрайиб-бакрайиб юради.

Ёлғиз ўғил Ибодин, соков ўғил Ибодин, қатик сотиб она боқади.

Эл Ибодин соковни айланиб ўтади. Эл Ибодин соковни йўлдан қоч, дея туртиб ўтади.

Ибодин соков кети билан ўтириб қолади.

Бобомиз ушоқдай Ибодин соковни даст кўтариб, чет олади. Ўнгири билан бет-бошини артади. Қатигини бир кўтаришда ичади. Қўлига чақа беради. Елкасига қоқа-қоқа уйига жўнатади.

Эл Оқподшо қароргоҳилаб келгуничайин олақарок тун бўлади.

Эл ўқлоғдай-ўқлоғдай чўян панжаралар билан ўралмиш қароргоҳни ўраб олади.

Оқ отлиқ қароргоҳ эшигидан от қўяди.

Оққалтак-қоракалтак эл-да ўзларини эшик уради.

Эшикоғалар донг котиб қолади. Отишларини-да билмайди, отмасларини-да билмайди.

Эшикдан бошлаб кон тўкилади.

Эл иккита эшикоғани-да пичоклаб ўлдиради.

Эл ичкарида оёқ узатиб ётмиш Окподшоларни жойида босади.

Эл Окподшони бўғиб-бўғиб ўлдиради. Эл Окподшони бўғизлаб-бўғизлаб ўлдиради. Эл Окподшони пичоклаб-пичоклаб ўлдиради.

Қароргоҳда тирик жон қолмайди.

Ана энди қароргоҳга ўт қўйиб юборажак бўладилар.

— Минбаъд, мусулмонлар, минбаъд! — дея амр беради оқ отлик. — Бу иморатни Окпошшо Петербургдан олиб келмади! Бу иморат ўзимизнинг иморатдир! Онқадарким, Окпошшо келиб жойлашиб олди! Шундай экан, минбаъд иморатга зиён бермангиз.

Эл тутантирикни оёқ остига ташлайди. Тепкилаб-тепкилаб ўчиради.

— Мусулмонлар! — зафарона дейди оқ отлик. — Мана, Окпошшони ер билан яқсон этдик! Эл-юртимизни Окпошшодан озод этдик! Алҳол, энди ўз юртларингизга ўзларингиз бек бўлиб кун кечиргайсизлар!

Эл шод-хуррамлигини шойи этиш учун қарнай-сурнай йўқлайди.

Зим-зиё тунда қарнай-сурнай қани?

Шунда эл ҳовучлари билан қарнай чалади. Ҳовучлари билан сурнай чалади. Ҳовучлари билан сибизға чалади.

Ғафлатда ётмишлар уйларидан ташқарилайди. Аланг-жалаң бўлади.

— Нима бўлди? — дейди.

Эл зафарларини шойи этади:

— Ўз юртимизни қайтиб олдик!

— Окпошшони пичокдан ўтказдик!

Эл ана шундай кайфиятда тарқалади.

10

Окподшо келади — ана энди келади!

Ғарсонани Окподшо босади.

Окподшо шаҳар оралайди.

Шаҳарда тирик жон бўлади — гузар ҳайдайди.

Окподшо бобомиз уйини-да босади. Момомиз билан оғдан олиб отади.

Момомиз жалл этиб ташқари тушади.

Момомиз уввос-уввос йиғлайди. Момомиз ер таяниб тураинн, дейди – туrolмайди.

Окподшо момомиз сочидан бурайди. Окподшо момомиз сочидан судрайди.

Момомиз ер кучиб-кучиб йиғлайди. Момомиз ер тирнаб-тирнаб йиғлайди.

Момомиз қон-қора қақшайди.

– Ўлдим, ўлдим-а!.. – дея вовайло этади.

Момомиз нимкала соз-нимкала соз оёқ олади.

Момомиз мункиб-мункиб одимлайди. Момомиз алпон-талпон одимлайди.

Кетидан ушоқ ўғлонлари ияради.

Оддиларидан Ибодин соқов келиб қолади. Қўлтиғида бир кади қатик бўлади.

Ибодин соқов элга илжайиб-илжайиб ўтади. Ибодин соқов Окподшога бақрайиб-бақрайиб ўтади.

Окподшо биров-бировига қараб олади. Ажабона-ажабона елка қисади.

– Эй, чучела, йўл бўлсин? – дейди.

Ибодин соқов илжайиб-илжайиб ўта беради.

– Эй, чучела, сенга айтаяпман?!

Ибодин соқов Окподшога кайрилиб-да қарамайди. Бақрайиб-бақрайиб ўта беради.

Окподшо отини йўрттириб боради. Ибодин соқов олдини олади.

Ибодин соқов от тумшугига илжайиб қарайди. Отлиқ подшога илжайиб қарайди. Отлиқни айланиб ўтарман бўлади.

Шунда, бошқа бир отлиқ тўғанoқ бўлади.

Ибодин соқов бир ўнг отлиққа илжаяди, бир чап отлиққа илжаяди. Бўш қўлини гузар тараф «ниш» этади. «У-у-у», дейди:

«Ҳай, анави гузарга кетаяпман».

Сўғин, қўлтиғидаги қатикқа ишора беради:

«Қатик олиб кетаяпман».

Окподшо қатикқа эгилиб қарайди.

– Қатигини олиб ичамизми? – дейди.

– Кўй-е, буларни қатигини ичиб бўладими!

– Ким билади, энасини соғиб қатик қиладими!

Окподшо қамчи сопини Ибодин соқов пешонасига нуқилайди.

– Олдимга туш! – дея зуғумлайди.

Ибодин соқов элга бир қараб олади. Бошини сарак-сарак этади. «Па-па-па», дейди:

«Эл олдидан ўтдим, бировиям катик сўрамади».
Ибодин соков илжайиб-илжайиб тура беради. «Ав-ав-ав», дейди:

«Энди гузарга бораман. Гузарда катик кетади».

Оқподшо кадига эгилиб қарайди. Катикқа тупуради.
Балғамлаб-балғамлаб тупуради:

– Туф, ах, туф!

Оқподшо этик учи билан Ибодин соков иягига туртади.

– Бўлдими, чучела? – дейди. – Қани, энди юр!

Ибодин соков бир катикқа қарайди, бир Оқподшога қарайди. Лабларини буради-буради...хўнграб йиғлаб юборади. Катигини кўрсатиб-кўрсатиб йиғлайди: «Эа-эа», дейди:

«Энди, аямга нима дейман?»

Ибодин соков йиғлайди-йиғлайди... катигини Оқподшога сепиб юборади. Забт билан уйи тараф кочади.

– Тўхта, чучела!

– Тўхта дейман!

Ибодин соков пир-пир чопиб кўя беради.

Шунда, Оқподшо милтиқ пешлайди. Ибодин соков чўйдасини кўзлайди.

Ўқ дол нишонлайди.

Жулдур-жулдур Ибодин соков чалпак бўлиб учади.

Оқподшо от йўрттириб боради.

Иркит-иркит Ибодин соков юзлари илжая-илжая сўлади.

Иркит-иркит Ибодин соков кўзлари бақрая-бақрая сўнади...

«Энди... аямга нима дейман?»

11

Ёрмозорда мухташам бир масжид-мадраса бўлади.

Оқподшо мўмин-мазлумни ана шу Ёрмозор масжид-мадраса қошида тўдалайди.

Мўмин-мазлум мунғайиб-мунғайиб туради. Мўмин-мазлум жовдираб-жовдираб туради.

Мўмин-мазлум бир-бирова кўксига йиғлайди. Мўмин-мазлум бир-бирова елкасига йиғлайди.

Мўмин-мазлум узун кун ана шундай туради.

Генерал Скобелев кунботарда ташриф этади.
 Шақоватпаноҳ туралар билан фалокатмаоб ҳокимлар
 ҳамроҳлигида келади.

Генерал Скобелев мўмин-мазлум узра қаҳр билан
 қариллайди:

— Сарт-собакалар! — дейди. — Ораларингдан бир
 нобакор сарт олампаноҳ олий ҳазратларига қўл кўтарди!
 Ифтишо ҳам исён қилди! Ўрусия салтанатининг ўнта
 муаззам аскарини шаҳид этиб, ғозий бўлди! Ул ноба-
 кор — мулла Намоздир! Мулла Намоз осий бўлди!
 Мулла Намоз боғий бўлди! Биз ул осий ҳам боғийни
 бугун тополмадик, эрта-индин албатта тонамиз! Сиз ул
 нобакорни топишда олампаноҳ олий ҳазратларига мадад
 берингиз! Кўркмангиз, олампаноҳ ул осий ҳам боғий
 банда қонидан кечади!

Мўмин-мазлум сукутда қолади. Мўмин-мазлум на-
 фас ютади.

Генерал Скобелев қарр-қарр этади:

— Осийлик ҳам боғийлик қимдан қўзғолди — била-
 миз! Аммо бу нонқўрлик қаерда қўзғолди? Жавоб бе-
 рингиз! Полковник Чайковский!

— Лаббай-лаббай?

Генерал Скобелев кетида мулла мушук бўлиб турмиш
 Чайковский лип этиб олға ўтади.

— Лаббай, тақсир, лаббай? — дейди.

— Айтингиз, бу осийлик ҳам боғийлик қаерда қўз-
 ғолди?

Чайковский боши билан мухташам бинога имо бе-
 ради.

— Манави чолдеворхонада қўзғолди, жаноби олий-
 лари, — дейди.

— Бу қандай чолдеворхона бўлди?

— Бу масжид бўлди, жаноби олийлари!

— Осийлик ила масжид орасида не муштарақлик
 бўлди?

— Мулла Намоз ана шу масжид имом хатиби, жа-
 нооби олийлари.

— Осий банда мулла Намозни оқ кигизга ўтиргизувчи
 муридлари ана шу масжидда тоат-ибодатланади, дей-
 сиз-да?

— Топдингиз, жаноби олийлари, топдингиз.

— Масала равшан бўлди!

Генерал Скобелев узанги йўлдошлари билан маш-
 вара ташлади.

Окподшо мўмин-мазлумни йўл ўнгига хайдаб ўтади.
Окподшо қўқони аравасимон учта тўп судраб келади.

Генерал Скобелев мўмин-мазлум билан тўплар оралигида туради. От гижинглатиб-от гижинглатиб туради.

— Сарт-собакалар! — дейди. — Ўрусия подшо ҳазратлари ўз истибдод салтанати қувван қудратини кўз-кўз этмоқ учун тўп отади! Тўп отиш билан ҳамоҳанг намоз ўқилади! Амр этувчи ўзим бўламан!

Генерал Скобелев тўпчиларга амр беради:

— Тўплар шайлансин!

Тўплар шарақ-шуруқ бўлади.

Генерал Скобелев мўмин-мазлумга амр этади:

— Ётилсин! Юзлар ерга қўйилсин! Қулоқлар ёпилсин! Намоз ўқилсин!

Мўмин-мазлум масжидга руку этади. Мўмин-мазлум ер чўккалайди. Мўмин-мазлум пешонасини ер қўяди — мисоли намоз ўқимиш бўлади.

— Ноғоралар чалинсин!

Ноғорачилар бодратиб-бодратиб ноғора чалади.

— Отилсин!

Учта тўп бирваракай отади. Гумбур-гумбур отади. Масжид қуюқ-қуюқ тутунда қолади.

— Турилсин!

Мўмин-мазлум ердан бош олади.

Мўмин-мазлум қўл қовуштириб-қўл қовуштириб туради.

— Отишга шайлансин!

Тўплар жангир-жунгур ўқланади.

— Ётилсин!

Мўмин-мазлум тагин пешонасини ер қўяди. Мўмин-мазлум тагин қулоқ-чаккасини ушлайди.

— Отилсин!

Масжид коп-қора тўпон бўлади.

Ноғорачилар бодратиб-бодратиб ноғора чалади.

Шунда, бир нуруний чол мазлумни ёриб-ёриб олдинлайди. Нуруний чол йўлида ғов бўлмиш милтиқтиғларни қайириб-қайириб олдинлайди.

Нуруний чол генерални кўзлаб келади. Нуруний чол генерал этигига кафт қўяди.

Генерал Скобелев этиги билан нуруний чол ияк-соқолидан итариб ташлайди.

— Йўқол, сарт-собака, этигимни харом этасан! — дейди генерал Скобелев. — Мен, сен сарт-собакаларни этигим пошнасига олмайман!

Нуроний чол далбанглаб-далбанглаб боради-боради — кети билан ўтириб қолади.

— Каштан Кайшовский! йўқлайди генерал. — Кайшовский дейман! Манави қари сарт-собака ким бўлди?

Кайшовский хадахалаб-хахдахалаб боради. Генерал Скобелев узангиси олдида мулла мушук бўлади.

— Умархон эшон, жаноби олийлари, Умархон эшон! — дейди.

— Эшон тугул, — дейди генерал Скобелев. — Мухаммад пайғамбар бўлсаям, этигим пошнасига олмайман!

— Ажаб қиласиз, жаноби олийлари, хўп ажаб қиласиз!

— Сўрангиз, қари сарт-собака нима мақсадда этигимга осилади?

Кайшовский Умархон эшонни генерал Скобелев узангиси қошида бетма-бет этади.

— Ха-а, эшон? — дея зуғумлайди генерал. — Нима дейсан?

Умархон эшон қалт-қалт этади. Умархон эшон дудуклана-дудуклана айтади:

— Таксир... — дейди, — таксир, мен бир кам саксонда бўлдим...

— Ақл ёшда эмас, ақл бошда, эшон! — дейди генерал Скобелев. — Мен ўттиз ёшимда Хивани тиз чўқтирдим! Мана, ўттиз икки ёшимда Қўқоқни тарикдай тирқиратдим! Саксонни уриб қўйиб, сен нимани котирдинг?

— Офарин, таксир, офарин, ўттизида эр атанган, қирқида шер атанар, дейдилар. Таксир, мен бир кам саксонда...

— Масала равшан бўлди: саксон ёшимни ҳурмат эт, демокчисан-да? Эшон, туземецлар ўзидан бир ёш катта бўлсаям ҳурматини бажо этади. Бобо, дейди, момо, дейди. Она, дейди, ака, дейди. Туземецлар ўзидан бир ёш катта бўлсаям сиз-сизлаб мурожаат этади. Туземецлар ўзидан ёши катталарга қўлини кўксига қўйиб салом беради, йўл беради, жой беради. Эшон, биз Улуғ Ўрусиямиз! Улуғ Ўрусия ёш билан қарини билмайди! У ўз оти ўзи билан — Улуғ Ўрусия! Бўлди, энди туземецча урф-одатларингни йўқ этамиз! Энди Улуғ Ўрусия урф-одатларини қабул этасан!

— Таксир, мен ёшимни пешламоқчи эмас эдим. Мен... саксон ёшли бир мўйсафид, калом учун ижозат тиламоқчи эдим.

— Ижозат, айтингиз!

— Таксир... Сиз тўпга тутажак даргоҳ масжид...

— Масжид бўлса нима бўпти?

— Масжид Худои таоло даргоҳидур, таксир. Худои таоло даргоҳидур.

— Ол-а, эшон, ол-а! Ислои дини Туркистонга VIII асрда келди, VIII асрда! Ислои Туркистонда ўн асрдан зиёд ҳукмронлик килди, ўн асрдан зиёд! Бўлди, етар энди! Энди Улуғ Ўрусия ҳукмронлик килади, Улуғ Ўрусия! Улуғ Ўрусия Молия вазири Вишнегогородский жаноблари нуқтадонлик ила башорат этганларидай, Туркистон — Ўрусия тожидаги олий қиммат дур бўлади! XIX аср — Улуғ Ўрусия асри бўлади!

— Қадамларига ҳасаниот, таксир, қадамларига ҳасаниот. Аммо-лекин масжидимизни тўпон этсалар, мўмин-мусулмонлар қаерда фасоҳат ҳам балоғат сабоғин оладурлар, таксир?

— Ўрис-тузем мактабларида сабоқ оласан! Петербургдан миссионер Остроумов жаноблари келмоқдалар! Миссионер Остроумов! Остроумов демак — нима демак, биласаними? Остроумов жаноблари ўз отлари ўзлари билан ўткир ақл сохиби! Ўткир ақл сохиби Остроумов ўрис-тузем мактаблари дастуриламалини тузмоқдалар! Жаноб Остроумов хали-замон ўз дастуриламали билан келиб қоладилар! Туркистонда ўрис-тузем мактаблари очадилар! Сен энди ўрис-тузем мактабларида Улуғ Ўрис имлосини ўқийсан! Сарт-собакача итдум имлонгин ёндириб ташлаймиз! Туркий тилларни йўқ этиб ташлаймиз!

— Бажонидил, таксир, бажонидил. Оқпошшо ҳазратлари рушду хидоят этсалар, ўкурмиз. Аммо-лекин мўмин-мусулмонлар масжидида нафақат сабоқ оладурлар...

— Биламан, эшон, биламан! — чўрт бўлади генерал. — Энди... черковда тоат-ибодат этасан! Масжидларини йўқ этамиз — черковлар қурамиз! Ана, Тўхтамишхон нўғайлари! Нўғайлар Улуғ Ўрис черковларида чўкинмоқда! Бўлмаса, кимсан Тўхтамишхон авлодлари! Энди — сени чўкинтирамиз!

— Бажонидил, таксир, бажонидил. Оқпошшо ҳазратлари азму ихтиёр айлаганларидай бўла қолсин. Аммо-

лекин аҳли халқ кўзида Худои таоло даргоҳини тўпга тутсалар, халқ қарғайдур, таксир, халқ қарғайдур.

— Халқ?!

— Шундай, таксир, шундай. Халқ қўлласа — бор бўладур, халқ қарғаса — хор бўладур.

— Қанақа халқ?!

— Ул мўлт-мўлт қора кўзлар оти — халқдур, таксир. Халқ бор — ҳақ бор.

Генерал Скобелев димоқ-димоғида кулади.

— Ол-а, эшон, ол-а! — дейди. — Булар пода, эшон, пода! Булар олдин подадан одамга айланмоғи лозим бўлади! Одамдан оломонга айланмоғи лозим бўлади! Оломондан эса, халққа айланмоғи лозим бўлади! Демак, булар халқ бўлиш учун иккита-учта босқични босиб ўтмоқлари даркор бўлади! Биласанми, эшон, Улуғ Ўрусия нима учун ёввойидан-ёввойи Осиёга ташриф буюрди? Манави сарт-собакаларни одамга айлантириш учун ташриф буюрди! Улуғ Ўрусия олдида сарт-собакадан инсон яратишдай башарий ҳам савоб иш турибди! Улуғ Ўрусия салтанати — халоскор салтанат!

Генерал Скобелев қариллайди-қариллайди — тиззаси билан отини ниқтайди. Умархон эшондан беш-олти одим олислаб оёқ илади.

— Отишга шайлансин! — дейди. — Ётилсин! Намоз ўқилсин!

Новорачилар бодратиб-бодратиб ноғора чалади.

— Отилсин!

Худодаргоҳ кунпаякун бўлади.

14

Бобомиз тоғда дала танлайди-танлайди — бинойидай дала тополмайди.

Бари ер кетмон кўрмаган ер бўлади.

Шунда, Қурбон қорақирғиз ўз даласини беради.

— Ана, ол, ўзбак, — дейди Қурбон. — Қорақирғизда дала бўлмайди. Дала ўзбакда бўлади. Қорақирғизда мол бўлади. Қорақирғиз кир-адирда мол боқади. Ўзбак дашт-далада экин экади.

Бобомиз Қурбон қорақирғизни қуруқ қўймайин дея, қўйин қовлайди.

Қурбон қорақирғиз бобомиз биллагидан ушлайди.

— Тек ўтир, ўзбак, тек ўтир, — дейди. — Ўзбак қўйнида бўлди нима, қорақирғиз қўйнида бўлди нима.

15

Бобомиз узун кун кетмон чопади.

«Бўлди, энди Оқпошшо йўқ бўлди».

Бобомиз ана шундай ишонч билан кетмон чопади.

Бобомиз олам беҳабар бўлади.

16

Оқподшо қадамба-қадам кўради. Адирма-адир кўради. Кирма-кир кўради.

Тоғлаб-тоғлаб кўради.

Охир-окибат — бобомиз даласини топиб келади.

Бобомиз аланг-жаланг бўлиб қолади. Бобомиз довди-раб-довдираб қолади.

Аммо сир бой бермайди. Мезбон мисол бош ирғаб тура беради. Мезбон мисол қўл ковуштириб тура беради.

— Отинг Жамолдин кетмон-а? — дейди Оқподшо.

Бобомиз ҳа, дейишини-да билмайди, йўқ, дейишини-да билмайди.

Оқподшо бобомиз қўлларини кетига қайириб бойлайди.

Ана шунда бобомиз Оқподшо кетида турмиш (Холиқул мингбоши) тилмочини таниб қолади. Тайин, мени шу Асхал нўрай ушлаб берди-ёв, дея ўйлайди.

— Сенга нима эди, нўрай? — дейди бобомиз. — Сен тўққиз қайтганга нима эди?

— Мен бир тилмочман, Кетмон, қул тилмочман.

— Шу кунингдан кўра, кет юртинга, тўққиз қайтган, кет!

— Қозон Фарғонадан-да қул, Кетмон.

Оқподшо бобомиз кетидан милтиқ ўқталиб-ўқталиб юради.

Бобомиз шудгор оралаб юради.

Оқподшо-да шудгор оралайди.

Ана шунда бобомиз бардоши дош беролмайди. Ғазабнок қайрилиб қарайди.

— Ай, кофир! — дейди. — Бир даламни харом қилдинг! Энди бу даламни-да булғама!

— Нима-нима?

— Даламни қадамлаб булғама, дейман!

Оқподшо анграяди-анграяди — бир нима-да англа-

майди. Ер анграйиб қарайди. Ерда тупроқдан бошка нима тополмайди.

Оқподшо ердан бир сиким тупроқ олади.

— Ана тупроқ, мана тупроқ! — дейди. — Бўрсилдок тупроқ, мағиздор тупроқ, ҳосилдор тупроқ! Тупроқмисан-тупроқ! Аммо бу тупроқ сеники эмас, чучела, сенинг тупроғинг эмас!

Бобомиз кўнгли бир увишиб олади.

«Оқподшо билибди, Қурбон қорақирғиз даласилигини билиб қолибди, — дея хаёлланади. — Бировпинг моли мол бўлмайди деб шуни айтадилар-да».

Шундай бўлса-да, бобомиз кўрққан олдин мушт кўтарар қилади:

— Меиники бўлмай, кимники бўлади? — дейди.

— Бу тупроқ...

Оқподшо гапини тополмай қолади. Кстига қайрилиб қарайди. Бармоқларини кирс-кирс ўйнатиб, йўлдошидан сўрайди:

— Духовский, кунпаякуи масжид олдида генерал Скобелев жаноблари бир бало вазир деятиб эдилар...

— Эсимда йўқ, Назаров, эсимда йўқ, — дея слка қисади йўлдоши. — Ҳа, ўша-да! Пошшо ҳазратлари айтди, деб қўявер. Бу чучелалар нимани билади.

— Ўзи... пошшо каттами, вазир каттами?

— Генерал Скобелев жаноблари айтган бўлсалар, албатта, вазир катта-да!

Оқподшо тағин бобомиз билан кўзма-кўз бўлади. Салмоқлаб-салмоқлаб баён этади:

— Гап лўндаси... Швеция вазири Фалончиев жаноблари айтганларидай, бу тупроқ Ўрусия тожидаги олий қиммат дур, ҳа, дур! Асло, асло сенинг тупроғинг эмас!

— Лаббай-лаббай?

— Сен бундай қаймоқ тупроққа ярашмайсан!

— Нима-нима?

— Чунки сен чучеласан, чучела!

— Сарт-собакасан, сарт-собака!

— Биз сен сарт-собакаларни Ўрусияга жўнатамиз!

— Ўрусияда сенинг башарангдай қоратупроқ бор. Сен ана ўша қоратупроққа ярашасан!

— Қоратупроқ — сарт-собака... Сарт-собака — қоратупроқ... Жуда ҳамоҳанг!

— Ўзи, бу чучелалар қандай қилиб бундай қаймоқ тупроқда яралиб колди, Духовский?

– Айтгилиги йўк, Назаров, айтгилиги йўк. Шундай тупрокда шундай сарт-собакаларни яратган худогаям койил эмасман.

– Кўявер, Духовский, бу тупрокка энди улуг ўрис халкн келади!

– Биладан, Самарадан цкки юата ўрис мужик кўчиб келади.

– Бизнинг Саратовдан бир юз элликта ўрис мужик келади.

– Мужикларимиз ҳадемай поезддан тушади!

– Эиди бу каймоқ тупрокда улуг ўрис халки дехкончилик қилади!

Бобомиз нафаси ичига тушиб кетади.

Бобомиз ғарибона-ғарибона кадамлайди.

– Жамолддин кетмон, намозингни ўкиб оласан-а? – дейди (Асхал нўғай) – Пешин намозингни ўкиб оласан-а?

Асхал нўғай бош ирғай-ирғай шундай дейди. Асхал нўғай бот-бот шундай дейди.

Асхал нўғай Оқподшога юз солади.

– Бир мўмин банда намозиши ўкиб олсин? – дейди.

– Хайда-хайда! – дея жеркийди Оқподшо.

– Кунпаякун масжид жойида черков пойдеворини ташладик. Черков битсин, черковда намоз ўкийди! – дейди Оқподшо.

– Тоат-ибодатни канда килиш ёмон, – дея сарғаяди Асхал нўғай. – Худо йўлда бирор кор-холга гирифтор этади.

Оқподшо сергакланади. Оқподшо теварак-боинга назарланади. Оқподшо ҳадикланади.

– Майли, Худо йўлида бўлса, майли, – дейди Оқподшо.

– Худо йўлида қўлларини бир бўшатиб олинг, – дейди Асхал нўғай. – Қўлсиз намоз ўкиб бўлмайди.

Оқподшо бобомиз қўлларини озод этади.

Бобомиз обтовадан таҳорат олади. Бобомиз қибла тараф белбоғ ёяди.

17

Оқподшо ёнғоқ остилаб соялайди.

Милтиқлари ўнгларида туради. Бош кийимлари чап-ларида туради.

Оқподшо бобомиздан кўз узмай соялайди.

Асхал нўғай бир бобомизга қарайди, бир Оқподшога қарайди. Камзулини ола-ола, бобомиз тараф одимлайди.

- Ха, йўл бўлсин, нўғай? – дейди Окподшо.
- Мен ҳам намозимни ўқиб олайин, жаноблар, – дейди Асхал нўғай.
- Сен чўқинтирилмаганмисан?
- Худога минг қатла шукур, мусулмон фарзандиман.

Асхал нўғай бобомиз қабатидан камзул тўшайди. «Оллоху акбар»... дея, қулоқ қокиб бошлайди.

Бир сўз намоздан бўлади, бир сўз амалдан бўлади:

– Кулоқ, сол, Кетмон, қулоқ сол, – дейди. – Окпошшо мулла Намоз билан мухорабачиларни кидирмоқда.

– Мени ким айтди?

– Биров айтмади. Окпошшо эркак зотини ушлаб қамаяпти.

– Қамаса-қамар.

– Окпошшо осий бандаларни осиб ўлдирмоққа ҳукм қилди. Ибрат бўлсин учун бутун халқ олдида осадилар. Битта шаҳид ўрис жони учун ўнта ўзбакни осадилар. Алҳол, сенга-да шул ҳукм жорий этилади.

– Менинг кўлим қон эмас.

– Унда, Ўрусияга сургун этадилар. Хали, анавилар сени қоратупроққа жўнатамиз, дейдилар. Шу гапда жон бўлади. Икки юздан ошиқ забардаст ўзбакни ичкари Ўрусияга сургун этадилар.

Бир сўз намоздан бўла беради, бир сўз амалдан бўла беради:

– Энди мен нима қилайин?

– Қоч.

– Бола-чақамни ташлаб қаёққа қочаман?

– Бошинг оққан тарафга қоч.

– Анавилар кўз узмайди, қандай қилиб қочаман?

– Ўзингни сойга от. Жойингдан турма-да, сой тубигача юмалаб-юмалаб бор. Бет-бошинг ёрилади, оёқ-қўлинг лат ейди. Алҳол, омон қоласан. Бўл-бўл.

Бобомиз бирдан сой тараф чопади. Мисоли сувга қалла қилмишдай – ўзини сойга отади. Окподшо ҳаяллаб келади.

– Тўхта, отаман, тўхта! – дейди.

Окподшо қасур-қусур юмаламиш тошларни кўзлаб милтиқ бўшатади.

Окподшо сой ёқалаб чопади-чопади – сой энажак сўқмоқ тополмайди.

Бобомиз тошлар билан юмалайди-юмалайди — ёввойи бодомлар аро ғойиб бўлади.

18

Бобомиз тоғ ёналаб энади-энади — Исфарада манзил олади.

Исфарада-да Окподшо бўлади.

Фарғона бобомизга торлик қилиб қолади.

Бобомиз Окподшо йўқ юрт излаб юради-юради — Душанба келади.

«Тили бошқа асло эл бўлмайди».

Бобомиз ана шундай ўй билан тагин йўл олади.

Юради-юради — Денов келади,

Денов беклиги Бухоро амирлигида бўлади.

Бобомиз Деновни макон этади.

Кузи билан мардикорлик қилади.

Қишда одам ёллайди — Фарғонадан бола-бақрасини олдириб келади.

19

Бобомиз бола-бақраси омон-эсон Деновлаб келади.

Айби — тўнғич ўғли бир бошқа бўлиб келади.

Ана шу тўнғич ўғил Ақраб бизнинг отамиз бўлади.

20

Отамиз кок тунда тўшакдан туриб кетади.

Соя-шарпасиз ташқарилайди. Гап-сўзсиз ташқарилайди.

Зим-зиё супада қўл кет этиб туради. Теваракка оқпошона-оқпошона боқиб сўзлайди:

— Сартлар! — дейди.

Оёқлари остида ётмиш косовни милтиқ қилиб пешлайди. Милтиқ пешлаб-пешлаб одимлайди.

— Чучелалар! — дейди.

Ховлини айланади-айланади — нарвондан томлайди.

Томда қишлоқ узра милтиқ ўқталиб-ўқталиб туради.

— Ётилсин! — дейди.

Қишлоқдан итлар хуради.

Отамиз ит хурмиш тарафга милтиқ ўқталади.

— Ўчир, сарт-собака, ўчир! — дейди.

Қишда ой бир оқариш беради, бир қорайиш беради.

Отамиз оқариш бермиш ойга милтиқ ўқталади.

— Йўқол, сарт-собака, йўқол! — дейди.

21

Бобомиз ташқаридаи эшитилмиш овоздан уйғонади.
Қабатини пайпаслайди. Нима гаплигини пайқайди.
Сапчиб ташқарилайди.

Бобомиз супада ҳайкал мисол котади.

Ошхона тараф қулоқ тутади. Дарвоза тараф қулоқ
тутади. Молхона тараф қулоқ тутади.

Овоз қаердан келаяпти – билолмайди.

Ой қорайиш беради.

Отамиз қорайиш бермиш ойга милтиқ ўқталади.

– Отилсин! – дейди.

Отамиз: «пуп-пуп-пуп», дея, косовдан тўп отади.

Бобомиз ана шунда отамиз қаердалигини билиб
олади.

Оёқ учида нарвонни топиб олади. Оҳиста-оҳиста
томлайди.

Томда ўрмалаб боради-ўрмалаб боради – отамиз
кетидан маҳкам кучоклаб олади.

Отамиз том ташлаб-том ташлаб йиғлайди. Отамиз
оёқ тираб-оёқ тираб йиғлайди.

Бобомиз отамизни томдан кўтариб туширади.

22

Отамиз эсини танигуничайин томма-том юради.

ИККИНЧИ БОБ

1

Мен сурхони Акраб кўлигул ўғли бўламан.

2

Отамиз қадамиш чўп ниҳол бўлади.

Отамиз қарамиш дарахт шиғил-шиғил бўлади.

Отамиз кесмиш ток шокила-шокила бўлади.

Отамиз қирқмиш гул шода-шода бўлади.

— Минг қилса-да, отаси фарғоначи-да, фарғоначи! — дейди эл.

3

Бир эрта/Абил жарчи кўчама-кўча жар солади:

— ...Барча-барча ховуз бўйлаб борсин! Йўқсиллар ҳукумати билан кўришув бўлади!

— Ювуксизлар ҳукумати дейдими? — дейди онамиз.

Отамиз онамиздан бетини буриб-буриб кулади.

— Дехқонкул! — дейди отамиз. — Ювуксизлар ҳукумати десанг-да бўлади, Шўролар ҳукумати десанг-да бўлади!

Бизнинг Сурхон тарафда хўжалар бекалар отини атамайди. Бекалар-да хўжалар отини атамайди. Бир-бирларини ё кизлари оти билан атайди, ё ўғиллари оти билан атайди.

Отамиз билан онамиз бир-бирларини менинг отим билан атайди.

— Барча борадими, Дехқонкул? — дейди онамиз.

— Йўқ! Катталар боради. Шўролар майдалар билан гапиришмайди.

— Ана, эшитдинг-а? — дейди онамиз.

Шундай бўлса-да, мен отамиз кетидан ияраман.

Отамиз мени жеркиб-жеркиб дарвозада қолдиради.

Мен дарвоза суяниб ўтираман. Отамиз йўлини қарайман.

Отамиз тушларда қайтади.

Мен отамиз кўлидан ушлаб тортаман.

— Айтинг, Шўро қандай одам, айтинг! — дейман.

Отамиз қобқ уюб ичкарилайди. Телпагини тапилла-

тиб кўрпача уради. Болиш ёнбошлаб ич тортади. Шип тикилиб ух тортади.

Мен отамиз пинжига кираман. Мен отамиз белбоғидан тортаман.

— Ота, айтинг! — дейман.

— Э, ўчир-е, энағар! — дейди отамиз. — Энди сен колдингми, каллани гаранг килмаган?

Мен отамиз пинжида ёта бераман.

Шунда, онамиз ичкарилайди.

— Қани, гапирсин қани, — дейди онамиз.

Отамиз тағин миқ этмайди.

— Гапирсин-да энди, ювуксизлар ҳукумати қандай-чикин одам экан, гапирсин-да энди.

Ана шунда отамиз онамизга юз буради.

— Дехқонқул! — дейди. — Шўролар, биз тўнғич, сиз кенжасиз, дейди. Биз сизларнинг катта ақаларингиз бўламиз, дейди. Шундай экан, сизлар бизга бўйсуниларингиз лозим, дейди.

— Яхши, мусулмончиликни билар экан.

— Дехқонқул! Гап мусулмончиликда эмас... Дехқонқул! Шуни ўнг қулоғинг билан-да эшитиб ол, чап қулоғинг билан-да эшитиб ол: қизил ранг — яхшиликка олиб келмайди. Қизил ранг — одамни алдайди.

— Нима, ювуксизлар ҳукумати қизил одам эканми?

— Эса-чи, қизил-да. Қип-қизил. Тут шоҳига кистирилган яловигача кип-қизил. Омбор деворларига илиғлик сўзаналаргача кип-қизил. Қаёққа қарама — қизил, қизил, қизил...

— Қизил бўлса бўлар, бу кишига нима.

— Дехқонқул! Қизил ёмон-да, қизил ёмон. Боиси, қизил ранг — қон ранг! Қон ёмон, ёмон!

— Замон тинч бўлса, бўпти-да.

— Дехқонқул! Қон рангдан ёруғлик тилама. Қон рангдан рўшнолик тилама. Қон рангдан паноҳ тилама. Қон ранг — жаллод ранг!

4

Шу кундан эътиборан отамиз бир бошқа бўлади-қолади.

Бир маҳалгачайин ухламайди. Ховли айланиб-айланиб юради. Кўча девор мўралаб-мўралаб юради.

Ётса-да, уйқусида гапириб-гапириб ётади:

— Қизил, кет, Қизил!.. — дейди.

Онамиз отамиз холидан қайғуда қолади. Енгига пул қистиради. Фолчига йўл олади.

— Эркагингиз яъжуж-маъжужга йўликибди! — дейди Жаркин фолчи — Яъжуж-маъжуж бўлгандаям, улай-булай эмас! Қип-қизил яъжуж-маъжуж! Қизил яъжуж-маъжужга қизил товук сўйинглар!

5

Қизиллар қулоғи қиркта бўлади!

6

Кечаси билан учта Қизил кириб келади.

— Хали, қизилларни даф этиш учун қизил товук сўяр бўлдингми?.. — дейди.

Қизиллар отамизни олдига солиб кетади.

Мен отамиз кетидан эргашаман.

Онамиз қўлимдан тортиб қолади.

7

Отамиз уч кундан кейин қайтиб келади.

Одатича — этиги пойларини қўли билан суғурмайди.

Ўнг оёғини бир тараф силкийди — ўнг пойи ўша тараф бориб тушади.

Чап оёғини бир тараф силкийди — чап пойи сандик остига бориб тушади.

Пайтавалари чувалаб-чувалаб қолади.

Кўкси билан кўрпача ташлайди. Болиш кучоклайди. Бетларини болиш ботиради.

— Бир жойи оғрияптими? — дейди онамиз.

— Дехқонкул! Мен сенга айтиб эдим-ку, қизиллар эл бўлмайди, деб. Энағарлар мени Юрчига болиб борди. Юрчининг кўрғонида қароргоҳи бор экан. Оқчурин дегич каттаси бир тергамоқлик қилди-е, бир тергамоқлик қилди-е! Қизиллар шаънига тағин бир ёмон гап қилсанг, Сибирь сургун бўласан, деди. Бир-иккита қовозга бармоқ бостириб олди.

— Сибири қаерда бўлди?

— Ким билади, қаерда бўлди.

Мен отамиз этикларини териб-териб оламан. Бўсағада жуфт-жуфтлаб қўяман. Пайтаваларини йиғиб-йиғиб оламан. Этикларига ўраб-ўраб соламан.

— Дехқонкул! — дейди отамиз. — Энди қизиллар мени қўймайди.

— Энди қайтади, Дехқонқул?
— Энди кетаман. Ёмондан қоч-да қутул, ё, тон-да қутул, — дейди.

Отамиз бир кечада йўқолади-қолади.

8

Мен тагин отамизни кидираман.

— Отанг бозор кетди, келади, — дейди онамиз.

Мен энди онамиз кетидан ияраман. Онамиз бир одим босса-да, кетидан бораман.

Онамиз ҳовуз боради. Ҳовуз бўйида аёллар билан гурунглашади.

Аёллар бири қўйиб, бири айтади.

— Бурноғи кеча тегирмон олдида иккита Қизилни бўғизлаб кетибди.

— Иккита-да гапми, Хайитқални жариди беш-олти-тасини отиб кетибди.

— Хай, бир замонлар бўлаяпти-да.

Онамиз кўзасини сув ботириб олади. Кўза елкалаб қайтади. Йўлда кўза қўйиб дам олади.

Мен йўл бош-адок олазарак бўламан.

— Отам қани... — дея ингиллайман.

Тўлиб-тошиб турмиш онамиз чўрт ёрилади:

— Иштонимни ичида! Эшитдингми? — дейди. —

Манави иштонимни ичида!

Мен мана бўлмасам дейман-да, кўзадаги сувга тунуриб қочаман.

Онамиз кетимдан тош отиб қолади.

— Ҳа, ошингни ейин сен тентакни, ошгинангни ейин! — дейди.

Онамиз сувни тўкиб ташлайди. Тагин ҳовуз йўл олади.

9

Онамиз мени қарғаб-қарғаб ётқизади.

Мен онамиз рўмолини тортқилай-тортқилай ухлаб қоламан.

Бир маҳал эшигимиз фижир-фижир очилиб ёпилади.

Мен кўзимни очгани эринаман. Онамиз ташқарилаяпти, дея ўйлайман.

Ўн беш-йигирма кунда бир бор шундай бўлади.

Бир сафарида уйқум келмайин ётаман.

Онамиз оҳиста-оҳиста тўшакдан туради. Онамиз оёқ учида-оёқ учида айвонлайди.

Айвон тарафдан шивир-шивир эшитаман. Шивир-шивирда мени отим-да бўлади.

Гап-сўзларни алайна-алайна эшитолмайман. Аммо-лекин кўнглим туяди: ана шу шивир-шивирчи отамиз бўлади!

— Ота, ота! — дея лик этиб тураман.

Онамиз ила-чила қайтади.

— Ха, нима, нима? — дейди. — Ота? Қани ота? Нима бало, эловраяпсанми? Ёт, ухла, ёт!

Онамиз бошимни силай-силаи кетади. Онамиз бошимга кўрпани торта-торта кетади.

Мен тагин кўрпадан бошимни оламан. Кўзларимни катта-катта очаман. Пичир-пичир эшитаман.

— Мени қизиллар йўқламаяптими?

— Йўғ-а.

— Йўқласа, тоққа ўтинга кетиб эди, дс.

— Ўзи қаерда юрибди?

— Ишинг бўлмасин.

— Нимага ишим бўлмайди? Ўлик-тиригини била-йин-да.

— Ҳайиткални жариди ётибмиз.

— Жарда ётади?

— Аслида, тоғда ётамиз. Жарга кечаси келамиз.

— Тоғ қаерда, Ҳайиткални жариди қаерда?

— Отни олдида нима дегич гап. Тоғдан Ҳайрондара энамиз. Ҳайрондарадан кейин Ҳайиткални жариди-да.

— Бир ўзимми?

— Бир ўзим қаёқда — ўнта жигит. Ўзимиздан Рашид бор. Бошқалари бошқа кишлоқдан. Ҳали тағии кўпаямиз. Теварак кишлоқлардан жигитлар келиб қўшилаяпти.

— Кечаси Ҳайиткални жариди нима қилади-а? Уйги-насида, бола-бақрагинаси олдигинасида ётса бўлмай-дими-а?

— Дехқонкул! Сен нимани биласан? Биз эл-юрт учун олишаяпмиз. Бирови-да Ҳайиткални жаридан тирик ўтолмаяпти. Ўтганини-да кўраман!

— Кимни айтаёпти?

— Қизилларни-да, кимни бўларди.

— Қизиллар Ҳайиткални жаридан ўтадимми?

— Эса-чи. Деновдан Хўжасоатга келгич йўл Ҳайиткални жаридан ўтади-да. Бошқа йўл йўқ. Шу жарда Қизилман, дегичини конига белаяпмиз.

— Кўзига карасин-да, қизилларда милтиқ бор, дейишади.

- Милтик бизда-да бор. Бир кечаси бешта Қизилни ўлдириб, пулемётини-да олиб олдик.
 - Ишқилиб, кўзига қарасин, дейман-да.
 - Дехқонкул! Кўзимга қарасам-қарамасам, Қизил зотини энасини жабдуқлайман!
 - Кўп катта кетмасин.
 - Дехқонкул! Катта кетсам-кетмасам, қишлоғимизга ўрси зотини ёнаштирмайман!
- Пичир-пичир эшита бериб кўзим кетади.

10

- Тонглай айвон қарайман.
 Айвонда кўрпа-тўшак бўлади — отамиз йўқ бўлади.
 Мен ер тепиб-ер тепиб ингиллайман. Мен ер юмалаб-ер юмалаб ингиллайман.
 Онамиз энгимдан олиб турғизади.
 – Желакни кир қилдинг, кирғинни олдида қирилиб кетгур! — дейди. — Йўқ отани қаердан топаман? Сендан ота қарзим борми?
 Мен ошхона чопаман. Сув тўла кўзаларга тупуриб-тупуриб қочаман.
 Кетимдан отилмиш косов дарвоза тарақлаб тегади.

11

- Отамиз қачон келади, деб кун санайман.
 Кун санай бериб, бармоқларим тақчил бўлиб қолади.
 Кун санай бериб, қафтларим бармоқларим билан тўлиб қолади.

12

- Бўлди, энди қайтиб келсин. Анави Дехқонкули безорижонимни чиқарди, — дея пичирлайди онамиз.
- Бола бола-да, — дейди отамиз.
- Аёллар, эркагингиз босмачи бўп кетибди, шу чинми, дейди.
- Дехқонкул! Босмачи деманглар. Неча марта айтаман, босмачи деманглар деб.
- Бари аёл шундай дейди.
- Деса дея беради-да. Босмачи бўлиб, қайси юртни босиб олибмиз? Босмачи бўлиб, қайси элни талон-торож этибмиз? Дехқонкул! Босмачи дегич гапни улар ўйлаб топдилар.
- Кимлар?

— Кимлар бўларди — қизиллар-да. Кимлар бўларди — падар лаънат чўчкалар-да. Чўчкалар ўзлари юртимизга бостириб келди. Яна-тағин, бизни босмачи деб атади. Падар лаънат чўчкалар ўзларини ёрликларини бизнинг пешонамизга ёпиштирди.

— Унда, бу киши ким бўлди?

— Мужоҳид! Билдингми? Мужоҳид!

— У нима дегани бўлди?

— Мужоҳид эл-юрт учун жиҳод этувчи одам бўлади.

Эл-юрт йўлида шаҳид бўлиш учун шай одам бўлади.

— Ким билади, Дехқонкул, эл-юрт шундай деяпти-да.

— Дехқонкул! Эл-юрт қизиллар иғвосига учмасин. Мен қизилларни битта қўймай қираман. Омон қолмиш Қизилни қаердан келган бўлса — ўша ёкка қайтариб хайдайман. Эл-юрт ана ўшанда билади — мужоҳид ким, босмачи ким эканини. Ботар кунни отар тонги бўлади.

13

Бир окшом дарвозамизда учта одам қора беради.

Одамлар остонамизда аланг-жалаң бўлиб туради.

Онамиз бет бекитиб-бет бекитиб пешвоз боради.

— Қани у, туземец? — дейди бирови.

Онамиз англамайди — ер боқиб тура беради.

— Мен сен чуркадан сўраяпман?

— Қани у, туземец, чурка?

— Ким-ким? — дейди онамиз.

— Босмачи эринг қани, деяпман!

Онамиз ана шунда англайди. Хиёл юз очади.

— Ха-а, отасими? — дейди. — Отаси тоғлаб кетиб эди.

— Қачон келади, туземец, чурка?

— Ўтин териб бўлса, келади-да.

Келувчилар кет қайрилади.

— Ўзи бир туземец чурка бўлса, яна-тағин бетини бекитади-я! — дейди.

14

— Келгичлар бирови (Нормурод фаол бўлди.)

— Дехқонкул! Шу энағарга айтиб қўй, қадамини тортса тортди, тортмаса, ўз қўлим билан калласини оламан.

— Ўзи, қизиллар қачон кетар эмиш?

— Дехқонкул! Қизиллар кетмайди, хайдамаса кет-

майди. Кетмаса, ўзларини шўри. Бари Қизилни тутдай тўқаман. Қизиллар ўлигини ғожирларга ем қиламан.

— Бир Рашид босмачи билан икковини қўлидан нима келади?

— Дехдонкул! Неча маротаба айтаман, босмачи дема деб. Босмачилар ана — қизиллар!

— Бари шундай деяпти-да, менда нима айб?

— Бари айтса-да, сен айтма. Чин, бизнинг қишлоқдан Рашид икковимиз, чин. Биз нима қилайлик, бари динимонини сотаяпти. Бирови Шўро бўлаяпти, бирови фирка бўлаяпти, бирови ҳосилот бўлаяпти. Дехқонкул! Мен уларни жигит санамайман. Йўқ, жигит санамайман. Гапни ўроли келди, айтайин... Улар хунаса! Ҳа, хунаса!

— Шундай дейишга уялмайдими?

— Бўлмаса, нима дейин? Кофир дейин десам — бари ўзбак бўзболалар. Ўзбак дейин десам — бари кофирлар йўлидан юрибди. Муслмон бўи — муслмон эмас, кофир бўп — кофир эмас. Бундайчиқинларни ким дейди? Хунаса дейди-да!

15

— Бу сафар ҳаяллаб колди?

— Кўлобда бўлдик. Иброҳимбек қўрбоши ҳазратлари кўлида машқ олдик.

— У киши ким бўлди?

— У киши ~~ислом лашқари сорбони~~ бўладилар. Иброҳимбек ҳазратларини қўрбошимиз десак-да бўлади, амиримиз десак-да бўлади. Бонси, амиримиз ўз жойларига Иброҳимбек ҳазратларимизни тайинлабдилар-да, ўзлари Афғонистон сари сипориш берибдилар. Худо хоҳласа, Иброҳимбек ҳазратимиз сорбонлигида бари ўрисни битта қўймайин қирамиз.

— Кўлобга бир ўзи бордими?

— Йўқ! Элликтача жигит бўлиб бордик. Иброҳимбек ҳазратимиз қароргоҳида туркий лашқарбошилар машқ берди. Ай, бир барлос жигитлар машқ олаяпти, ай, бир барлос жигитлар машқ олаяпти! Жигит эмас — лочин, лочин! Иброҳимбек ҳазратимиз барлослари олса олди — асло олдирмайди!

Тагин кун санайман.
 Тагин бармоқларим тақчил бўлиб қолади.
 Тагин кафтларим бармоқларим билан тўлиб
 қолади.

Тунлардан бир тун ташқарида тапир-тупур бўлади.

Амрлар эшитилади:

- Қимирлама, отаман!
- Қаддингни кўтар!
- Қўлингни бер!
- Типирчилама!

Шунда, отамиз овози-да келади:

— Рашид айтди-я, шу кеча уйингга борма, деди-я!
 Рашидни гапини олмадим-а, ай, аттанг-а!

Онамиз отилиб ташқарилайди. Овоз бериб йиғлайди.

— Эй, моча! — дейди биров. — Ўчир, бўлмаса се-
 ниям бойлаймиз!

Хаминқадар тала-тўп бўлади. Хаминқадар дўк-зуғум
 бўлади.

Ташқари бирдан ёришади.

Мен ана шунда ташқарилайман.

Ташқарида кўша фонус ёнади.

Қўллари қуллиғлик отамиз супада ётади. Бет-боши
 кон отамиз ғужанак ётади.

— Успенский, Полторацкий! Отни олиб келинглар! —
 дейди биров.

Бир фонуслик чонкиллади. Кўчадан от етаклаб
 келади. Супа олдида бел қилади.

Амр этувчи отамиз бўйнидан эгар қошига арқон-
 лайди.

— Хайда! — дейди.

От кўча йўл олади.

Отамиз от кетидан оёқ тираб-тираб одимлайди. Ўзини
 кетига ташлаб-ташлаб одимлайди.

Девор суяниб турмиш онамиз тагин овоз бериб
 йиғлайди.

— Эй, моча чурка, мен сенга ўчир деяпман! —
 дейди Успенский.

Онамиз дами ичига тушиб кетади.

— Чанишев! — дейди отамиз. — Манави чўққаларинг-
 га айт, пошикаста-заифаларни ундайчикин сўкмайдилар!

— Сўкаётганим йўк, — дейди Успенский. — Мочани моча дейди-да. Сен ханги чурка, заифанг моча чурка! Юртинг — Чуркистон!

— Ундай дема! Туркистон де, Туркистон! Мен Ўрусиянгни Чўчкаистон деётганим йўк!

— Ўзи, Туркистон номи нимадан олиб айтилади, Полторацкий?

— Турк сўзидан олиб айтилади. Туркийлар макони, деган мазмун беради.

— Ҳа-а. Сен чурка туземец ўзингни буюк туркийлар деб биласанми? Буюк туркийлар... Буюк Туркистон... Сассик чуркалар! Сассик Чуркистон! Ана, сен кимсаи!

— Ўзи бир чурка туземец бўлса, Туркистон, туркийлар деган пўрим-пўрим гапларни каердан билади, Колесов?

— Анави Ҳисор тарафларда турк офицерлари итдай изғиб юрибди. Ана ўшалар ўргатапти.

— Анвар пошони асфалософилинга жўнатганимизга ўн икки йил бўлди-ю?

— Қаланғи-қасанғилари ҳамон дайдиб юрибди.

Онамиз отамиз кетидан эргашиб боради. Ҳик-хик этиб боради.

Мен онамиз кетидан эргашиб бораман. Инг-инг этиб бораман.

Олдинма-кетин катта йўллаб келамиз.

Катта йўлда тагин иккита отлиқ бўлади.

Қизиллар ана шу манзилда оёқ илади.

18

— Чанишев! — дейди отамиз. — Бир кун бўлмаса, бир кун сен суллоҳ келишингни билиб эдим. Айнан сен суллоҳни келади, деб ўйлаб эдим. Ўйлаганим бўлди, Чанишев!

— Ҳа, нима дейсан, нима? — захрини сочди Чанишев.

— Чанишев! Мен шу қишлоғимизга қадам қўяман дегич ўрис қонини ичдим. Олисдан кўрдим — отдим, яқиндан кўрдим — сўйдим. Ай, аттанг-а, қўллик бўлиб қолдим. Мен ўрис зоти қонини қолдирмайин ичаман деб эдим.

— Ичолмас эдинг. Босмачи зотини таг-томири билан қириб ташлаш учун бир юз олтмиш минг Қизил Қўшин бўлиб келиб эдик. Бир юз олтмиш минг оврупоча куруллик сара лашкар-а!

— Кўллик бўлмаганимда, бир юз олтмиш мингини-да қонини ичар эдим! Чанишев! Бир ушлаш бўлса — ушладинг. Бўлар иш бўлди. Энди, қўлларимни кўйбер.

— Сендан кўркқулик, Акраб, кўркқулик!

— Чанишев! Кўн кўрка берма. Мана, эгар қошига кўй кўганлагандай кўганлаб олдинг. Энди қаёққа-да борар эдим.

— Лазаревич, Фонштейн! Қўлини кўйиб юборинглар!

Қизиллар отамиз қўлини кўйиб юборади. Отамиз уюшиб-уюшиб қолмиш қўлларини ёйиш учун кулоч отиб-кулоч отиб олади.

Шунда, қизиллар ёппа барака милтиқ ёпишади.

— Ай, Чанишев-ай! Тўққиз қайтган-ай! — дея кулади отамиз. — Юракдан-да бор экан-да! Шу юрагинг билан мени ушлагани келдингми-а? Акраб кўрбошини-я? Ай, энағар нўғай-а, ай, занғар нўғай-а!

— Сўкма, туземец!

— Чанишев! Сен ким? Айт, сен ким? Нўғай — мусулмон фарзанди. Сен мусулмон фарзанди бўла туриб, манави ўрислар гапига кириб келдинг. Ўрислар менинг қалламни ёйиш учун сен нўғайларни бекорга танламади. Боиси — ўзбак билан нўғайни тили бир, дини бир, урф-одати бир. Билсанг — сен нўғай ўзингга ўзинг милтиқ ўқталиб келдинг! Энди айт, туземец менми ё сен тўққиз қайтган нўғайми?

— Мен сен билан ҳарбий судда гапиришаман. Акраб кўрбоши! Рудзутак, йўл ол!

Қизиллар Денов тараф жилов буради. Ана шунда қизиллардан бир соя айрилиб қолади. У Нормурод фаол бўлади.

— Чанишев! — дейди отамиз. — Бир оёқ ил! Анави хунасага айтар гапим бор!

Қизиллар оёқ илади.

— Ай, Нормурод хунаса! — дея кет бурилади отамиз. — Сен мени ўрисларга ушлаб бердинг! Илойим, қариган чоғингда тентак бўл, аёлингни уч талоқ қўй, элга эрмак, халққа шалоқ бўлиб ўл, оллоху акбар!

19

Тун кўройдин бўлади.

Қибагоҳда Керагатов оппоқ-оппоқ оқариш беради.

Чанишев тоғ хушрўйидан хузурланади.

— Бай-бай-бай! — дейди. — Ана жамол, мана жа-

мол! Биз энди бу жамолистонни Ўзбакия деб атаймиз,
Ўзбакия!

— Туркистон яхши эмасми?

— Йўқ, Ўзбакия деймиз, Ўзбакия. Ўртоқ Ленин Туркистонни Ўзбакия деб атаймиз, деб эдилар. Ўртоқ Ленин сўзи сўз, гапи гап! Биласанми, ўртоқ Ленин нима учун Туркистонни йўқ қилиб, Ўзбакия деб атамоқчи эди? Туркистон — туркий халқлар ота юрти. Шундан туркий туземецлар оталари юрти Туркистон учун қўлларига қурол олмоқда. Туркий туземецлар оталари юрти Туркистон учун жонларини тикмоқда. Ана шу Туркистонни йўқ қилиб ташласак, туркий халқлар қайси отлик ота юрт учун жиҳод қиладилар? Бундай дохиёна гоё фақат Лениндан келади!

Отамиз ўнг қабатида иккита Қизил боради. Отамиз чап қабатида иккита Қизил боради.

Отамиз олдида Чанишев боради.

Фонуслар лоп-лоп этиб боради.

Мен пешонамни онамиз тиззасига нукиб-нукиб ҳикил-лайман.

— Эна, эна!.. — дейман.

Мен юзларимни онамиз қўлларига босиб-босиб ҳикил-лайман.

— Кетди, отам кетди!.. — дейман.

— Кўрдим... — дея озурда бўлади онамиз. — Кўрдим, отанг кетди...

Отамиз ўксиб-ўксиб йиғлайди. Онамиз увв-увв йиғлайди.

Отамиз овоз кўйиб йиғлайди — демак, хавф-хатар олислайди. Демак, энди кўркмасе бўлади.

Шу боис, отамиз кетидан йўл олиб йиғлайман.

— Ота-а-а! — дейман.

Отамиз қайрилиб қарамайди.

Фонуслар лоп-лоп этиб боради.

Қизиллар отда бўлсалар-да, милтиқ ўқталиб-ўқталиб боради.

Отамиз Қизил милтиқ тифида кетади.

Мен отамиз кетидан чопаман. Пилдир-пилдир чопаман.

— Ота-а-а!

Яланг оёқларим ерга тегиб-тегмай чопаман. Ана-ана етажак бўламан.

— Ота-а-а!

Жон-жаҳдим билан чопаман. Шунда, бетим билан ер учаман. Кафтларим билан ер бориб тушаман. Забтим билан бир-икки бор юмалаб оламан. Жойимдан турайин дейман — туrolмайман.

Отамиз Қизил милтиқ тифида кетади.

Ерда ётмиш кўйи отамиз кетидан қарайман.

— Ота-а-а!

Фонуслар лоп-лоп этиб боради.

— Ота-а-а!

Отамиз Қизил милтиқ тифида кетади.

20

Отамиз чимзор оралаб боради.

Отамиз буғдойзор оралаб боради.

Буғдойзор адоғи дарёча оқади.

Дарёча адоқ соҳили Сайрак қишлоғи бўлади. Дарёча қибла соҳили Хўжасоат қишлоғимиз бўлади.

Отамиз Қизил милтиқ тифида боради-боради — ана шу дарёча бўйида оёқ илади. Чап елкаси оша қиблағоҳда қолмиш қишлоғига боқади.

Боқади-боқади — ботинан-ботинан инкиллаб-инкиллаб олади.

Қизиллар отамиз чап елкасига милтиқ билан туртади.

— Олға, олға! — дейди.

Отамиз энди ўнг елкаси оша боқади.

Боқади-боқади — хўрсиниб-хўрсиниб олади.

— Дехқонкул-ай! — дея овоз беради.

Отамиз онамизни йўқладими? Отамиз мени йўқлади-ми? Мени йўқласа — нима учун йўқлади? Мен гўдақдан химо тиладими? Мен ушоқдан паноҳ тиладими? Ушоқ ўғлон қўлидан нима-да келади?

Қизиллар отамиз чорловини ўзларича йўяди. Мазкур буғдойзорда босмачилар бор, дея йўяди. Ана, Ақраб кўрбоши босмачиларни йўқлаяпти, дея йўяди.

Қизиллар апил-тапил буғдойзор милтиқ буради.

Аммо отамиз йўқламиш Дехқонкул... босмачидан шовур бўлмайди.

— Дехқонкул-ай!

Қизиллар ҳаминқадар жонсарак бўлади. Тап-тап отдан ташлайди. Шарақ-шарақ милтиқ ўнглайди.

— Дехқонкул-ай, Дехқонкул!..

Дехқонкул дегич... босмачидан ҳамон шовур бўлмайди.

Ана шунда отамиз Акраб кўрбошилигини қилади!
Лик этиб от миниб олади. Тиззалари билан от ниқ-
тайди.

От жойидан забт олади. Аммо ўн-ўн беш кадамда
бирдан тис бўлади. Жойида ер тепинади.

Боиси — юган учи ерда ётмиш Қизил билагида
бўлади.

Қизил юган учида судралиб-судралиб боради. Қизил
бакириб-бакириб боради:

— Акраб, агар қочсанг, болаларингни отамиз! Акраб,
болаларингни битта қўймай отамиз!..

Отамиз «бола» сўзидан кейин забтидан қайтади.

Отамиз «бола» сўзидан кейин ниятидан кечади.

Қизил сапчиб туради. Отамиз оёғига ёпишади.

Отамиз Қизил кўкракка оёқ қўяди.

— Осилма! — дейди. — Ўзим тушаман!

Қизиллар отамизни ўраб олади.

Қизиллар юрак ховучлаб-юрак ховучлаб туради.

Отамиз ана шу вазиятни англаб олади.

Отамиз ана шу вазиятдан келиб айтади:

— Дарё бўйини олиб ётасизлар, деб эдим, — дей-
ди. — Булар бошқа жойни олибди-да.

Отамиз шундай дея-дея, теварак-бошга олазарак-
олазарак боқади.

— Кимни айтаяпсан? — дейди Чанишев.

— Кимни бўларди — жигитларимни-да.

— Сен бизнинг келишимизни билиб эдингми?

— Чанишев! Сен мени ўзингдайин бир тўпори ко-
фир деб ўйлаб эдингми? Эса-чи, билиб эдим, эса-чи.
Жигитларимга дарё ёкасида ангниб ётинглар, деб та-
йинлаб эдим.

— Жигитларинг энди қаерда қарайди?

— Қаерда бўларди — Худони бир ерида-да. Ҳали
йўлимизда Ҳайиткални жари келади. Анбарсой келади,
Қизилсув келади...

Қизиллар йўлларида давом эттишларини-да билмай-
ди, кишлокқа қайтиб боришларини-да билмайди.

21

Отамиз ана шунда гап индаллосидан олади:

— Чанишев! — дейди. — Ўзи, мени қаёққа олиб
кетаяпсан?

— Юрчига.

– Ундан кейин-чи?
– Тошканга.
– Тошкандан кейин-чи?
– Ўрусияга.
– Ўрусияга олиб бориб нима киласан?
– Ўрусияда суд бўласан.
– Чанишев! Суд-буд, деб ўтирма-да, жигити гапни айт: Шўро ҳукумати мени нима килади?

– Нима қиларди, суд кесади.

– Нимани кесади?

– Каллангни кесади!

Отамиз Чанишев гапидан рози бўлади.

«Жигити ган бўлди, — дея ўйлайди. — Бўлмаса ўз оёғи билан қассобхонага боражак молдай бўп кета берар эдим».

– Чанишев! — дейди отамиз. — Худодан-да ўтди, бандадан-да ўтди.

– Ўтди, Ақраб қўрбоши, бари ўтди.

– Худо билибми-билмайми, сен ўрисларни юрти-мизга ҳайдаб келди...

– Бари ўтди-кетди, Ақраб қўрбоши. Энди биз сенга тўнғич ака бўламиз. Сен эса бизга кенжа ука бўласан.

– Худо билибми-билмайми, биз мусулмонлар қўлига милтиқ берди. Ўрисларни от, деди.

– Бари ўтди, Ақраб қўрбоши, биз ака-ука бўламиз.

– Ака-ука бўласан? Чанишев! Ўзи, кофир ўз оти билан кофир экан-да! Мусулмон билан кофир қачон ака-ука бўлиб эди-да, энди бўлади?

– Бўлади, мана биз бўламиз. Шарқда яхши-яхши шарқона урф-одатлар бор. Масалан, Шарқда кичиклар катталарга итоат этади. Шундай экан, сен бизга итоат этасан.

– Чанишев! Ўлсам ўламан — лекин сен ўрисларга ука бўлмайман!

– Бўласан, шундай кун келади, бўласан. Ақаям гапми, ҳали Ленинни отам дейсан. Крупскаяни онам дейсан.

– Чанишев! Ўлсам ўламан — лекин сен ўрисларни акам демайман!

– Дейсан, шундай кун келади, дейсан. Дейиш ҳам гапми, ҳали каллаи саҳарлаб ассалом, катта акам, дея ашула айтиб салом берасан..

– Мусулмон билан кофир бу дунё тугул, у дунёда-да эл бўлмайди. Боиси, мусулмон мозорга кофирни

қўмиб бўлмайди, кофир мозорга мусулмонни қўмиб бўлмайди. Шундай экан, мусулмон билан кофир у дунёда-да ака-ука бўла олмайди.

- Бўлади, ўртоқ Ленин ғоялари шундай, бўлади.
- Унда, ўша Лениннинг қушмия одам экан!
- Ўртоқ Ленинга тилингни теккизма, туземец!

22

— Чанишев! Айб сенда-да бўлмади, айб менда-да бўлмади. Бари Худодан бўлди! Чанишев! Сендан тилая-жак бир тилагим бор. Ана шу тилагимни бажо келтир. Ана шунда, сен-да бола-бақранг олдига борасан, мен-да бола-бақрам олдида қоламан.

— Айт, айт қани?

— Сен олдин, бажо келтираман, дея сўз бер. Ана ундан кейин айтаман.

— Сўз бераман! Ана, энди айт.

— Чанишев! Мени мана шу ерда от!

— Қаерда-қаерда?

Отамиз ўнг оёғи билан ер тепиб-ер тепиб айтади:

— Мана! Мана шу ерда от!

Қизиллар бир-бировига қараб-қараб олади. Қизиллар калла чайқаб-калла чайқаб олади.

— Чанишев! — дейди отамиз. — Мен ўзбакман, ўзбак! Ўзбак қаерда таваллуд топади — ана ўша ерда умр кечиради! Чанишев! Балиқ жаннатмакон соҳилда бўлса-да, ўлиб қолади. Балчикдан-балчиқ сув бўлса-да, ташлаб юборса бўлди — тагин тирилади-қолади. Чанишев! Ўзбак-да ана шундай! Ўзбакка жаннатмакон-да татимайди. Ўзбак жаннатмаконда-да ўз эл-юртини қўмсаб-қўмсаб адо бўлади. Ўзбак жаннатмакондан дўзахмакон пахтазорини қўмсаб-қўмсаб қайтиб келади.

— Хўп, борайлик кани.

— Чанишев! Ўзбак қаерда таваллуд топади — ана ўша ерда ўлади! Ўзбак ўз эл-юртида ўлади! Ўзбак ўз ўлан-тўшагида ўлади! Ўзбак — ана шундай ўзбак!

— Ўлимга махкум учун ерни фарқи нима, туземец, — дейди Успенский. /

— Ўрис! Чин, сен учун фарқи йўқ, чин. Қаерда хушхаво табиат бўлади — ўша ер ўрис учун юрт бўлади. Қаерда қорни тўяди — ўша ер ўрис учун юрт бўлади. Ўрис — ана шундай ўрис!

— Эл-юрт, эл-юрт дейсан, ўзи, Ўзбакияда сени кў-

миш учун эл-юрт колдими? — дея хиринг-хиринг кулади Успенский. — Икки миллион босмачи кириб ташланди, дейишаётиб эдими, Рудзутак?

— Шундай, икки миллион босмачи кириб ташланди, шундай, — дейди Рудзутак.

— Ана, икки милён эл-юртинг асфалософилинга сафар қилибди.

— Топилади! — дейди отамиз. — Бир мени ўраб-чирмаб кўмажак эл топилади. Ўзбак элини кириб адо этолмайсан. Ўзбак эли — катта эл.

— Хали тагин қирамиз! — дейди Колесов.

— Асфалософилинда туркий туземецлар учун тагин милёнта жой тайинлаб қўйдик, — дейди Успенский,

— Ўрис! Сен ана шундай ўласан! Ўрис қаерда ўлади — ўлиги ўша ерда қолади. Ўрис учун улар ери мозор бўлади. Мозорига бир хоччўп қадаб кетади — бўлди! Ўрис! Ўзбак қаерда ўлади — ўлигини ўз эл-юртига олиб келади. Ўзбак ўлигини ўз қиблагоҳига кўмади. Ўзбак ўлигини ўз бош-тожигга кўмади. Шу боис, ўзбаки қабристон қиблагоҳда бўлади!

— Хўп, олдин борайлик, бир гап бўлар, — дейди Чанишев.

— Чанишев! Сен мени Ўрусияга олиб борасан-да — пақиллатиб отиб ташлайсан. Қайси бир ўрага кафансиз кўмиб ташлайсан. Ватан гадоси — кафан гадоси бўлиб ўламан. Кафансиз ўлигимни ким эл-юртимга олиб келиб кетади? Кафансиз ўлигим ит ўликдайин Ўрусияда қолиб кетади! Ана ундан кейин, бола-бақрам мени қаерлардан йўқлаб йиғлайди? Бола-бақрам қаерларга бориб отамлаб йиғлайди? Бола-бақрам қайси мозорим бошига бориб йиғлайди? Бола-бақрам улуғ айём кунларда қайси мозоримга чирок қўяди? Шундай экан, отарман бўлсанг, мана, кўкрак — от! Лекин — ўз эл-юртимда от! Шаҳид бўлсам — ўз эл-юртимда шаҳид бўлайин! Шаҳидимни ўз эл-юртим кўмсин!

Ана шунда Чанишев отини қайиради. Отамиз билан муқобил бўлади. Чанишев мулзам бўлади!

— Акраб қўрбоши, — дейди сокин-сокин. — Мен сени бир йўлтўсар деб эшитиб эдим. Бир каллакесар деб эшитиб эдим. Бир ваҳший деб эшитиб эдим. Инчунун, ўғриям деб эшитиб эдим! Сени мана энди билдим. Акраб қўрбоши, сен асл жигит экансан, асл жигит!

Чанишев сукут олади.

— Акраб кўрбоши, — дейди. — Ихтиёр менда бўлса эди, мен сени ҳозирок озод этар эдим. Ихтиёр менда бўлса эди, мен сени ўзимга ўринбосар қилиб олар эдим. Минг афсус! Акраб кўрбоши, мен — полковник Чанишев, давлат арбоби Куйбишев олдида отдан тушмадим, мен — полковник Чанишев, буюк саркарда Фрунзе олдида отдан тушмадим. Акраб кўрбоши, мен — полковник Чанишев, Акраб жигит олдида отдан тушаман!

Чанишев шундай дея, вазмин-вазмин отдан тушади.

Бир қўлида юган Чанишев отамиз қошида бош эгиб туради.

— Жигит!.. — дейди Чанишев.

— Чанишев! Бир қадам-да босмайман! Мен мана шу эл-юртда жон бераман!

— Жуда бўлмаса, Юрчигачайин борайлик, жигит?

— Чанишев! Ошингни еса-да, мард есин, бошингни еса-да, мард есин! Мана, кўкрак-ма!

23

Отамиз тиламиш тилак бажо бўлади.

Қизиллар шаҳид отамизни буғдойзорда ташлаб кетади.

24

Эл-юрт отамиз қони тўкилмиш тупрокни девор билан ўраб олади.

Эл-юрт отамиз жон бермиш тупрок узра оппоқ ялов қадаб олади.

Эл-юрт Акраб шаҳид пойидан ўта-ўта бир оёқ илиб олади.

Эл-юрт Акраб шаҳид учун фотиҳа ўкиб-ўкиб олади.

УЧИНЧИ БОБ

1

Тоғ сахарлаб кўчалайман.

Шахдам-шахдам кадамлайман.

— «Юр, туземец, юр!»

Кўлларимни узатиб-узатиб кадамлайман.

— «Ўчир, чурка, ўчир!»

Милтиқ пешлаб-милтиқ пешлаб кадамлайман.

Шунда, пешонамдан бир соя кела беради.

— Эб-эй, эб-эй, Дехқонқул? — дейди соя. — Ай, Дехқонқулмисан?

Милтиқ ўкталиб-ўкталиб бора бераман.

«Ўчир, туземец, ўчир! — дейман. — Сен — моча чурка! Юртинг — Чуркистон!»

Соя кимир этмай қолади.

Шу маҳал онамиз кетимдан қандай дохил бўлади — билмай қоламан. Кетимдан қандай кучоқлаб олади — билмай қоламан.

Қошимда қотмиш соя кўксига тупура-тупура калима қайтаради.

— Ай, Болхин ҳамсоя, — дейди соя. — Шугинангиз бир балога йўлиққан-ов. Улжон фолчига фол очириб келсангиз бўларди.

— Фолчи нимаям дерди, Холдон ҳамсоя.

— Фолчи айтади-да, (Болхин ҳамсоя), фолчи айтади.

— Ўзи — бўлган-бўлдиги шул, холаси.

— Бўлган-бўлдиги шул, бўлган-бўлдиги шул! Ўтакамни ёриб юборайин, деди! Бовужуд, бўйимда йўк — бўйимдан туширарди-қўярди!

— Болада не айб, холаси. Боваси шундай эди, отаси шундай эди, боласи-да шундай бўлади-да.

2

Директоримиз барчамизни улкан синфхонага солади.

— Майлис бўлади! — дейди.

Синфхона лик тўлади. Тик туриш учун жой қолмайди.

Директоримиз эшикни ичкаридан кулфлаб жория этади: